

22. Возняк М. З життя Чернігівської громади ... – С. 121.
23. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" ... – С. 449–450.
24. "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" ... – С. 86–87.
25. Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" ... – С. 450.
26. Возняк М. З життя Чернігівської громади ... – С. 123–124.
27. Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 73; Иваск У.Г. Частные библиотеки России. – СПб., 1912. – Ч. II. – С. 9.
28. Див.: Пеленський Є.Ю. "Украинская литературная летопись". Перший український книгознавчий журнал // Українська книга. – 1938. – Ч. 1. – С. 4–5, 10.
29. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 87–88.
30. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 95.
31. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 88.
32. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 95.
33. Черниговский листок. – 1863. – №11. – С. 85–87. Див. також: Тоцька Ж.В. Історія Чернігово-Сіверщини на сторінках часопису "Черниговский листок" (1861–1863 рр.) // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 134–137.
34. Черниговский листок. – 1863. – №12. – С. 92–94.
35. Див.: Шевелів Б. Л.І.Глібов і тижневик "Черниговский листок" у процесі С.Носа, І.Андрущенко та інш. 1863–1868 рр. // За сто літ. – К., 1929. – Кн. IV. – С. 25–47; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов... – С. 5–61.
36. Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада: спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 463–487; Катренко А.М. Український національний рух ... – С. 124–128.
37. ЧИМ, інв. №Ал 19 – 2/2/506, с. 2–4.
38. Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С. 102–107.

Ж.В.Тоцька

Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період)

На зламі 20–30-х рр. XIX ст. в Російській імперії помітно пошвидко дослідження в галузі статистики. Зокрема, наприкінці 1828 р. Микола І доручив Міністерству внутрішніх справ упорядкувати "Статистику Російської імперії". Невдовзі в усі губернії було розіслано відповідні директиви, а також 11 таблиць для збирання статистичних даних, які охоплювали практично усі сфери життєдіяльності регіонів. На Чернігівщині реалізацію цього проекту контролював губернатор М.Жуков [1].

У 1834 р. офіційним центром урядової статистики став Статистичний відділ Міністерства внутрішніх справ, а безпосереднє збирання статистичних відомостей на місцях мали здійснювати губернські статистичні комітети, створені на підставі спеціального "Положення" від 20 грудня 1834 р. [2]. Губернським статистичним комітетам судилося відіграти важливу роль у вивченні, систематизації та охороні історико-культурної спадщини [3].

Чернігівський губернський статистичний комітет було створено у 1835 р. Основне його завдання полягало в опрацюванні адміністративно-господарських та економічних даних, а також складанні статистичних додатків до щорічних звітів губернатора.

Певне уявлення про його персональний склад дозволяє скласти "Краткий именной список лиц, составляющих Черниговский губернский статистический комитет в 1858 г." Головою комітету натовді був цивільний губернатор Катон Шабельський, а членами – "губернский предводитель дворянства Николай Бороздна, вице-губернатор Федор Жемчужников, управляющий палатой государственных имуществ Петр Халанский, председатель казенной палаты Михаил Силич, инспектор врачебной управы Моисей Любарский, директор училищ в губернии Егор Гудима, губернский прокурор Александр Соколов, губернский почтмейстер Максим Воробей, непременный член строительной и дорожной комиссии Дмитрий Гротус, член духовной консистории Александр Огиевский" [4]. Обов'язки секретаря комітету виконував Іван Козловський. Праця співробітників комітету не оплачувалась. Інформацію у повітах збирали члени-кореспонденти, в основному поміщики, священики, вчителі [5].

Діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету умовно можна поділити на два періоди. Перший з них тривав з часу заснування цієї інституції до її реорганізації на початку 60-х рр. XIX ст.

Спершу Чернігівський губернський статистичний комітет наразився на значні труднощі. Практично усі його члени були завантажені своїми безпосередніми службовими обов'язками. Бракувало вказівок щодо методів збирання й опрацювання інформації. Пояснення з цього приводу надійшли тільки через 18 років після заснування комітету. Нарешті, не було вирішено питання фінансування. Так, у циркулярі Центрального Статистичного комітету від 30 грудня 1853 р. за №190 зазначалося, що на фінансування губернських комітетів щороку виділятиметься 1 тисяча рублів з коштів губернських друкарень [6]. Згодом було запроваджено оплачувану посаду секретаря, який опрацьовував матеріали, що надходили до комітету, та вів його документацію.

На першому етапі своєї діяльності Чернігівський статистичний комітет займався переважно складанням статистичних таблиць про кількість населення в Чернігові та інших містах краю, розкольників та євреїв, видачу торгових свідоцтв у повітових казначействах, ярмарки та ін. [7]. Цей період у діяльності комітету можна назвати "накопичувальним" – натоді комітет набував досвіду організації дослідницьких робіт, опису губернії, перших публікацій [8].

У серпні 1859 р. у Міністерстві внутрішніх справ була підготовлена Записка про докорінне реформування місцевих статистичних комітетів. 26 грудня 1860 р. побачило світ нове "Положение о губернских и областных статистических комитетах" [9], за яким комітети склалися не тільки з посадовців, як це було раніше, а й приватних осіб [10]. Змінювалися й умови фінансування, що відіграло важливу роль у процесі активізації діяльності оновлених комітетів. Значні зміни відбулися у становищі секретаря комітету, який за статусом прирівнювався до державного службовця і мусив мати університетську освіту. Діяльність комітету умовно була розподілена на обов'язкову та необов'язкову. До першої відносилось збирання відомостей для звіту губернатора і впорядкування "Обзора" губернії, а також підготовка інформацій на вимогу міністерства. До необов'язкових робіт було віднесено дослідження губернії в історичному та географічному відношеннях. Загалом, структура комітету, що визначалася новим "Положением", значною мірою нагадувала наукові товариства [11].

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 8 квітня 1861 р. за №397 зобов'язав комітети активізувати збирання історичних матеріалів та їх публікацію в "Губернских ведомостях" [12]. Саме на шпальтах газети "Черниговские губернские ведомости" побачив світ цілий пласт краєзнавчих матеріалів, підготовлених співробітниками Чернігівського статистичного комітету.

Опубліковані в "Черниговских губернских ведомостях" журнали засідань Чернігівського губерньського статистичного комітету свідчать, що до роботи в ньому було залучено досить широке коло осіб. Статистичні комітети "перестають быть собраниями исключительно состоящими из лиц, официально призванных заседать в них; в члены Комитетов поступают все желающие принять участие в их деятельности, все могущие по своим познаниям, по своему положению, по средствам, которыми они располагают, способствовать развитию отечественной статистики. Таким образом, прежнее, чисто официальное, значение Комитетов заменяется другим общественно-ученым" [13]. Зокрема, на засіданні 7 вересня 1861 р. голова Чернігівського губерньського статистичного комітету князь С.Голіцин

зауважив: "Положением о Губернских и Областных Статистических Комитетах статьею 3 указано, что издание ученых трудов, в отношении топографическом, историческом, промышленном, торговом, сельскохозайственном и т.п., может быть призведено изданием Памятных Книжек. До настоящего времени к составлению Памятной Книги по Черниговской губернии еще приступлено не было" [14].

У 1862 р. Чернігівський губернський статистичний комітет видав "Памятную книжку Черниговской губернии", в якій, крім статистичних відомостей, було вміщено низку студій з історії та етнографії Чернігівщини. У передмові зазначалося, що "благодаря горячему сочувствию и ревностному содействию новых членов своих, Статистический комитет в непродолжительный срок, истекший со времени своего открытия на новых началах, может уже заявить о результатах новой своей деятельности изданием настоящей Памятной Книжки" [15].

До першого відділу "Памятной книжки Черниговской губернии" під назвою "Памятные сведения" увійшли списки церковних свят, хресних ходів та ярмарок, хронологія "достопамятних подій", список осіб, "начальствующих в Чернигове" у 1660–1785 рр. та список чернігівських ієрархів від Неофіта до Філарета Гумілевського [16].

Другий відділ видання – "Статистические сведения о губернии" містив статистичні відомості про кількість жителів у Чернігівській губернії за станами й віросповіданням, народжених та померлих, шлюбів, будівель, церков, заводів та фабрик, ремісників, навчальних закладів тощо. Дійсний член комітету В.Луначарський оприлюднив на сторінках "Памятной книжки Черниговской губернии" статистичні дослідження "Пространство Черниговской губернии", "Речное судоходство в Черниговской губернии", "Доходы и расходы городов Черниговской губернии за 1800 г. и количество капиталов, принадлежащих городам", "Число происшествий и разных несчастных случаев в течение пяти лет", "Число преступлений и подсудимых в Черниговской губернии в течении пяти лет" [17]. Завершують відділ підготовлені до друку "непременным" членом комітету К.Бергштрессером відомості про казенні доходи Чернігівської губернії: "а) от потребления гербовой бумаги в продолжении 5 лет; б) по литейным и прочим сборам; в) от свеклосахарного производства; г) от табачного производства; д) от податей и других сборов". Він же впорядкував інформації "Отношение податного населения к прочему населению" та "О числе купеческих капиталов в губернии за 1860 г." [18].

У рубриці "Частные статистические исследования" було оприлюднено студії секретаря Чернігівського губернського статистичного комітету

П.Маєвського, присвячені місцевим промислам [19]. Серед них слід виокремити працю "Беловежская немецкая колония", в якій висвітлено історію заснування колонії, особливості побуту, господарства, одягу, звичаїв та мови колоністів [20].

До найпоширенішого натовді жанру історико-краєзнавчих досліджень – універсальних описів населених пунктів належала стаття "непременного" члена комітету М.Любарського "Историко-статистический очерк уездного города Кролевца Черниговской губернии" [21]. Аналогічний характер мали студії дійсних членів Чернігівського губернського комітету Є.Щербака "Статистические сведения о поселке Клинцах" та А.Шамраєвського "Статистическое описание Бобровицкой дачи" [22].

Дійсний член Чернігівського губернського статистичного комітету, відомий історик О.Лазаревський оприлюднив у III відділі "Памятной книжки Черниговской губернии" під рубрикою "Исторические исследования и сведения" свою ґрунтовну працю "Конотопская старина". Спираючись на значний фактичний матеріал, історик подав цікаву інформацію про життя та діяльність конотопських сотників доби Гетьманщини Ф.Кандиби, А.Кандиби, Г.Костенецького, А.Лизогуба, О.Костенецького, Ф.Костенецького, А.Таранського та ін. У додатках до праці дослідник оприлюднив низку історичних джерел, зокрема універсали й листи гетьманів І.Самойловича та І.Скоропадського, духівницю А.Кандиби, листи князів Д.Голіцина та О.Меншикова та інші документи [23].

У IV розділі видання було видруковано "Краткое географическое описание Черниговской губернии" члена Чернігівського губернського статистичного комітету Є.Гудими [24], до якого увійшли й стислі історичні відомості про населені пункти регіону.

Останні відділи "Памятной книжки" (V, VI) містять статистичні дані по окремих відомствах Чернігівської губернії, списки посадовців, а також членів Чернігівського губернського статистичного комітету, станом на 1 травня 1861 р. [25].

Аналіз діяльності Чернігівського губернського статистичного комітету на першому етапі його існування свідчить, що, попри усі недоліки й негаразди, він значною мірою прислужився розвитку краєзнавчих студій у регіоні, сприяв поширенню відомостей про історичне минуле Чернігівщини.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 3205, арк. 1.

2. Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1835. – Вып. 3. – С. XXXVII–XXXIX.

3. Заремба С.З. Внесок губернських статистичних комітетів у розвиток пам'ятокознавства // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 273.

4. ДАЧО, ф. 154, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

5. Заремба С.З. Назв. праця. – С. 274.

6. Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 г. – М., 1987. – С. 85.

7. ДАЧО, ф. 154, оп. 1, спр. 1–6.

8. Комарова И.И. Назв. праця. – С. 87.

9. ПСЗ-II. – СПб., 1860. – Т. 35. – №36453.

10. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – 1931. – Т. 1. – С. 23.

11. Комарова И.И. Назв. праця. – С. 87.

12. Там само. – С. 88.

13. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. V.

14. Журнал заседаний Черниговского губернского статистического комитета №2, 3. 7 сентября 1861 г. // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – №47. – С. 397.

15. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. VI.

16. Там само. – С. 3–23.

17. Там само. – С. 55–60, 64–66.

18. Там само. – С. 67–86.

19. Маевский П. Горшечный промысел в с.Шатрищах // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 87–90; Маевский П. Писчебумажная фабрика в х.Ретике // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 91; Маевский П. Ломки жернового камня возле с.Кочерги // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 92–102; Маевский П. Добывание фарфоровой глины и виделка из оной изделий в Глуховском уезде // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 103–118; Маевский П. Известковые заводы и каменоломни на берегу р.Десны в Новгородсеверском уезде // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 119–128.

20. Маевский П. Беловежская немецкая колония // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 129–162.

21. Любарский М. Историко-статистический очерк уездного города Кролевца Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 173–178.

22. Шамраевский А. Статистическое описание Боборовицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 189–300.

23. Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 301–360.

24. Гудима Е. Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 361–386.
25. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 1–8.

О.Я.Рахно

Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування у Ніжинському повіті Чернігівської губернії

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному та культурному житті країни. Втім, процес їх створення в Ніжинському повіті Чернігівської губернії, перший склад гласних повіту, завдання, які вони ставили на початковому етапі діяльності, ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі.

Створення земських установ відбувалося на основі "Положення о губернских и уездных земских учреждениях" від 1 січня 1864 р. [1] та "Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях", затверджених 25 травня того ж таки року [2]. У губерніях безпосередню відповідальність за здійснення земської реформи згідно зі ст. 2 "Правил" було покладено на губернаторів [3]. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії, покликані вжити необхідні заходи щодо заснування земських органів.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. за №2001 7 липня 1864 р. чернігівський губернатор князь С.П.Голіцин відкрив засідання щойно створеного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи. До складу Тимчасового комітету згідно зі ст. 4 "Правил" [4], крім нього, увійшли віце-губернатор П.А.Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, губернський прокурор В.І.Баршевський, голова казенної палати В.Ф.Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В.Д.Дунін-Борковський, М.О.Миклашевський, О.С.Сорокін, К.Є.Троцина, О.І.Ханенко [5].

На цьому ж засіданні було ухвалено рішення просити повітових предводителів дворянства про термінове створення під їх головуванням